

TARİXİMİZİN UNUDULMAZ SƏHİFƏLƏRİ

NƏRİMAN NƏRİMANOV

(əvvəli 16 fevral tarixli sayımızda)

3. Maarifçilik dünyagörüşünün qaynaqları. Seminarist Nərimanın xatirə dəftəri. Seminarist Nərimanın xatirə dəftərinin solğun yazılarını həyəcənsiz oxumaq çox çətin-dir. Çünki onun hər bir səhifəsində gənc Nərimanın həyat eşqi, doğma xalqına, vətəninə tükənmez məhəbbəti, odlu-alovlu nəfəsi duyulur.

N.Nərimanovun qardaşı qızı İltifat xanımın yadigar saxladığı bu xatirə dəftəri haqqında ilkin məlumatı ədəbiyyatşünas V.Məmmədov vermişdir. Həmin dəftəri yenidən vərəqləyirik... Xəyal bizi uzaqlara - Qori şəhərinə, onun keçmiş "sakit" həyatına aparıb çıxarır. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının qapalı pansionu. 24 aprel 1889-cu il. Həmin gün gənc Nəriman rus şairi S.Y.Nadsonun "İrəli" adlı bir şeirini öz qeyd dəftərinə köçürür. Sonra onu gəncliyə xas olan bir qürur və coşğunluqla tələbə yoldaşlarına oxuyur:

*Arş irəli, arş, unut qəmləri,
Qaçma bəlalər qabağından geri!
Zülməti-şəbdə qızarı dan yeri,
Haydi, qoçaq, haydi, igid, qoş, yerli!
Çarpış, uzaqda görünən nura çat,
Vadiyi-Sinaya yetiş, Tura çat!
Get, irəli get, geri qoyma ayaq,
Elmü işiq namına yandır çıraql!
Məşəli-ünsiyyəti bərpa ele,
Zülmətü vəhşiyyəti imha ele!
Qoy səni təkfir eləsinlər haman,
Qoy səni təhqir eləsinlər haman,
Qoy cühəlalər sənə böhtan desin,
Qoy üləmə qətlinə fərman desin!
Qorxma, bu zəhmətlərə qatlaş, alış,
Qeyrət ilə məsləkin üzrə çalış,
Qəti - ümid olma Uyquya dalmışları qaldır, oyat!
Acizü biçarelərə əl uzat!
Kəlmeyi-paki-həqi əla ele,
Bu diri meyyitləri əhya elə!**

Bu şeirdə xalqa xidmət əzmi, fədakarlıq, mübarizlik ruhu vardır. Şair oxucusunu zülmət aləmində nurlu çıraql kimi şefəq saçmağa, maarif və mədəniyyət yolunda Prometey kimi cəsur olmağa çağırır.

Elə bil ki, gənc Nəriman bu şeirin məzmun və qayəsində gələcək mübarizələrlə dolu həyatının poetik inikasını gördüyü üçün onu öz xatirə dəftərinə köçürmüşdür. Şeirdəki döyüşkən ruh onu doğma xalqın mədəni tərəqqisinə kömək etməyə, mövhumata, avamlığa və mütləqiyyət zülmünə qarşı mübarizəyə səsləyir, kin və qəzəb hissini coşdururdu. Lakin nə etməli, nədən baş-

lamalı? Nərimanın özünə hələ çox şey aydın deyildi. Gənclik dövründə onun həyata münasibəti maarifçiliklə sıx bağlı idi.

Məlum olduğu kimi, N.Nərimanovun ictimai şüur və düşüncələri, maarifpərvərlik baxışları Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında oxuduğu vaxtlar (1885-1890) yaranmışdır. Bu dövrdə seminariyaya mürtəce fikirlə S.N.Streleskin rəhbərlik edirdi. Onun dövründə seminariyanın ciddi, sərt qayda-qanunları daha da kəskinləşmişdi. Qafqaz təhsil dairəsinin müdiri K.P.Yanovski qatı monarxiyaçı müəllimlərin köməyi ilə tələbələr arasında milli ayrı-seçkilik əhvali-ruhiyyəsi yaradır, yerli dillərin tədrisinə qarşı çıxır, mütərəqqi ideyaların yayılmasına yol vermirdi. Seminariyanın kütləvi kitabxana və qiraətханalarında N.A.Dobrolyubovun, D.İ.Pisarevin əsərlərini, K.Marksın "Kapital"ını, "Oteçestvenniye zapiski", "Sovremennik" və s. jurnalları oxumaq tələbələrə qəti qadağan edilmişdi. Rəsmi proqram çərçivəsindən kənara çıxmayan qatı monarxiyaçı müəllimlərin əksinə olaraq A.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, N.Lomouri kimi qabaqcıl fikirlə, qayğıkeş, xeyirxah müəllimlər sağlam düşüncəli, bilikli, maarifpərvər gənclər təbiyyə etməyə çalışırdılar. Belə şəraitdə seminariyada təhsil alan gənc N.Nərimanovun dünyagörüşü demokratik ideyalardan pərvəriş tapıb formalaşdı. Onun doğma xalqına, vətəninə xidmət ideali, gələcəyə nikbin baxışı elmin, maarifin qüdrətinə möhkəm inamına əsaslanırdı. N.Nərimanovun maarifçi baxışı dövrün siyasi-ictimai hadisələrini obyektiv dərk etməyə imkan verməyə də, gənc vətənpərvər doğma xalqını mütləqiyyətin dözülməz zülm və əsarətindən xilas etmək yollarını düşünürdü. O, dünyanın qabaqcıl xalqlarının tarixini, ədəbiyyatını, siyasi-ictimai həyatını dərinləndirən bir sıra məsələlərə cavab axtarırdı.

N.Nərimanov oxuduğu kitablarda öz fikir və düşüncələrinə yaxın ayrı-ayrı yerləri bir dəftərə köçürüb saxlayırdı. Bu dəftəri vərəqlədikcə, onun idealları, estetik zövqü, maraqlar dairəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaranır. Ədəbiyyatşünas V.Məmmədov "Nəriman Nərimanov" adlı tədqiqatında yazdığı kimi, bu dəftərdə "Maykovun, Dobrolyubovun, Puşkinin, Jukovskinin, Nekrasovun vətən, məhəbbət, dostluq haqqında şeirləri, Lermontovun "Demon" poemasından böyük bir hissə, V.Hüqonun "Səfillər" romanından "Daş altıda ürək" parçası, H.Heynenin siyasi pamfletləri, "Uyu, Almaniya, uyu!" şeiri, tarixi şəxsiyyətlər, azadlıq, respublika, ədəbiyyat, sənət, insanlar və s. haqqında çoxlu bədii par-

çalar vardır".

Göründüyü kimi, gənc Nərimanı rus və Avropa ədəbiyyatında təbliğ olunan tərəqqipərvər ideyalar cəlb edir, düşündürürdü. Müstəbid çar mütləqiyyətinə və istismarçılara nifrət, zəhmətkeş xalqa, vətənə böyük məhəbbət, insanpərvərlik və gələcəyə dərin inam klassik rus ədəbiyyatının təlqin etdiyi ideyalar idi. Bu gözəl fikirlər insanda öz gücünə daxili bir inam yaradır, onu ictimai bərabərsizliyə, əsarətə, köhnə qayda-qanunlara, nəticə etibarilə mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə sövq edirdi.

Gənc Nərimanın rus ədəbiyyatından bəyəndiyi şeirlər - ictimai-siyasi və məhəbbət mövzulu lirik əsərlər onun həyata, insanlara və təbiətə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün səciyyəvidir. Bahar, vətən, dostluq, məhəbbət motivləri vətənpərvər gəncin nəcib şəxsi keyfiyyətləri ilə sıx bağlı idi. N.Nərimanov 1887-ci il iyul ayının 26-da Məngilisdə xatirə dəftərinə "Ulduz" şeirini köçürdükdən sonra vərəqin kənarında "Bu dəqiqələr səadətdir!.." - sözlərini yazmışdır.

N.Nərimanovun dünya ədəbiyyatından məhəbbət, şəxsiyyət azadlığı, cəmiyyət, ölməzlik, bərabərlik və s. haqqında gətirdiyi nümunələr bir tərəfdən vətənpərvər tələbənin mübarizlik əzmini, ciddi ictimai problemlərə marağını, digər tərəfdən onun dünyagörüşündə nəzərəçarpan təbəddülatı, axtarışları göstərir. Məsələn, dəftərdə H.Heynedən verilən bir nümunədə deyilir: "Lüter bizə nəinki tərəqqi üçün azadlıq verdi, eyni zamanda irəliləyişə zəmin yaratdı: Ruhu bədənə tabe etdi, fikrə söz verdi. Bibliyanı tərcümə etməklə alman dilini yaratdı.

Görünür bu kitabın ilahi yaradıcısı, digər müəlliflər kimi, əsərin kim tərəfindən tərcümə edilməsinə böyük əhəmiyyət vermiş, məhz ona görə də Lüteri özünə mütərcim seçmiş, Bibliyanı ölmüş bir dildən hələ yaranmamış bir dilə çevirmək üçün ona ecazkar bir qüdrət bəxş etmişdir".

Lüter Martinin şəxsiyyətinə alman şairinin pərəstişkarlığı gənc Nərimanın xəyalını qanadlandırmış, doğma xalqını fanatizm və cəhəlet girdabından xilas etmək üçün bir Lüterin yaranması fikrinə gətirib çıxarmışdır. Gənc Nərimanın dünyagörüşünə olan bu təsir "Bahadır və Sona" (1896) romanında öz inikasını tapmışdır. Müəllif əsərin qəhrəmanı Bahadırın dili ilə deyir: "Xristian dinini intişar edən bir Lüterin çıxmasına səbəb olan kimi, müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: İnsan daima tərəqqi yolunda yaşayırkən onun məişəti və ağılı müəyyən, həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz".

Alman protestançılığının (lüteranlığın) banisi

Lüter Martin (1483-1546) fəaliyyətinin ilk dövründə inam və vicdan üzərində qəyyumluğu bərqərar edən papalara və ruhaniliyə qarşı xalq mübarizəyə çağırışdı. K.Marks yazır: "...Lüter dindarlıq üzrə köləliyə bununla qalib gəldi ki, onun yerinə etiqad üzrə köləliyi qoydu. O, iman nüfuzunu bərpa etməklə, nüfuza imanı məhv etdi. O, dünyəvi adamları keşişlərə çevirməklə, keşişləri dünyəvi adamlara çevirdi. O, dindarlığı insanın daxili aləminə çevirməklə insanı xarici dindarlıqdan azad etdi. O, insanın qəlbinə buxov vurmaqla, şəhvəti buxovlardan azad etdi".

F.Engels "Sosializmin utopyadan elmə doğru inkişafı"nın ingiliscə nəşrinə girişində yazır ki, Lüterin kilsəyə qarşı qiyama çağırışına cavab olaraq kəndli üsyanları başlandı. Lakin bu kəndli müharibəsi şəhər burjuaziyasının qətiyyətsizliyi üzündən yatırıldı. "Lüter reformasiyası burada hər halda yeni bir din - məhz mütləqiyyət monarxiyasına lazım olan bir din yaratdı. Almaniyanın şimal-şərqində kəndlilər lüterçiliyi qəbul edən kimi, dərhal azad adamlar vəziyyətindən təhkimililər vəziyyətinə salındılar".

Yazıcının "Bahadır və Sona" romanında Lüteri islahatçı kimi səciyyələndirməsi, şübhəsiz, alman şairi H.Heynenin təsiri ilə əlaqədardır. Bu faktın özü gənc vətənpərvərin lüteranlığın mahiyyətinə deyil, Lüterin fəaliyyətinin ilk dövründə olan islahatçılığa xüsusi diqqət yetirdiyini sübut edir. Əlbəttə, bu meyil gənc Nərimanın dünyagörüşündə formalaşmaqda olan maarifçilik ideyasının məhdudluğu ilə bağlı idi.

N.Nərimanova qabaqcıl rus və Avropa ədəbiyyatının ciddi təsiri olsa da, onun dünyagörüşündə demokratik ideyaların güclənməsində Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi rolu olmuşdur. Xatirə dəftərini vərəqlədikcə, bu fikrin nə qədər doğru olmasını görürük. Dəftərdə Füzuli, Zakir, Vidadi, Vaqif kimi görkəmli sənətkarların lirik şeirlərinə, Qurbaninin, Xəstə Qasımın, Əmrahın və b. aşıqların qoşmalarına, şifahi ədəbiyyat nümunələrinə daha çox yer verilmişdir. Bütün bu lirik parçalarda zamanədən şikayət, zülmə və əsarətə qarşı etiraz, eyni zamanda həyata məhəbbət əks olunmuşdur. Şübhəsiz, ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər coşğun xəyalı gənc vətənpərvərin fikir və düşüncələri ilə səsləşir, onun gələcək haqqında xəyalına qol-qanad verirdi.

N.Nərimanovun şifahi xalq ədəbiyyatından köçürdüyü nümunələr canlı, təsirli və oynaqlıdır. Bu nümunələr onun diqqətini sadə, bitkin və mənalı olduqlarına görə cəlb etmişdir:

*Bir gün bir gəlin gördüm,
Sinəsi aq, qara bənzer.*

*Yanında bir qız gördüm,
Kəsilməmiş nara bənzer.*

*Gəlinlə ollam aşına,
Dolannam qızın başına,
Gəlin Təbriz qumaşına,
Qız pətəkdə bala bənzer.*

Maraqlı budur ki, dəftərdə gənc Nərimanın tələbə dostları da Azərbaycan və rus dillərində əzbər bildikləri hikmətli sözləri, şeirləri, hətta şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini öz əlləri ilə yazmışlar. Musa Quliyev 1889-cu il may ayının 19-da Qoridə Molla Vəli Vidadinin "Düşübdür" rədifli qoşmasını dəftərə köçürmüşdür. Burada İbrahim Mursaqulovun, Əfəndiyevin və Salman Nərimanovun da şəxsi qeydləri vardır.

Salman Nərimanovun dəftərdəki "Vay-vay", "Fələk", "Ağlaram" rədifli şeirləri və bir sıra satirik mənzumələri də maraqlıdır. N.Nərimanovun böyük qardaşı Salman əsərlərini "Səyyarə" təxəllüsü ilə yazmışdır. Bu yazılar Salmanın klassik Şərq ədəbiyyatını və xalq yaradıcılığını mükəmməl bildiyini sübut edir. Dəftərdə S.Nərimanovun iki mənzum məktubu da vardır:

*Bir namədir məndən ki, bu cananə yetişsin,
Şəhri-Qoridə çünki Nərimanə yetişsin,
Açsın oxusun, ta ola bu dərdədən agah,
Bu hali-dili-zari-pərişanə yetişsin.*

O, həmin məktubunda qardaşından nigaran qaldığını bildirir, ona öz hal-əhvalından xəbərdar etməyi tapşırır. İkinci məktubunda isə vəziyyətdən şikayətlərini:

*Ey nigara, qəm könül mülkün edibdir tarü-mar,
Adətim olmuş gecə-gündüz həmişə ahü-zar.
Çün zəmanə gərdisi halım pərişanə eyləyib,
Aye, qəmdən ötrümü doğmuş məni bu ruzigar?!
İstəsən gər halımı bu namədən eyle sual,
Gör necə vazeh bəyan eylər ki, çox-çox aşkar,
Dərdimi gər söyləyim cümlə mələklər ağlayar,
Od tutub, şölə çəkər daim biyaban, guhsar.
Yazmışam bu naməni ba səd həzar endühü qəm,
Əbri-leysan tək olub çeşmim müdami əşkbar.
Ey əzizim, ölməsəm, bu dərd məni tez öldürər,
Yoxdu bu Tiflis ara məndən ötürü bir qəmkişar.
Göndərib bir namə təftiş eylədin sən halımı,
Qadiri-sübhan səni etsin Nəriman, tacidar.
Qəm çəkib Səyyarə, sən etmə bu qədr ahu-fəğan,
Həll edər bu müşkülü mövla Əli Düldül-süvar.*

Dəftərdəki yazılar maarifpərvər bir gəncin - taleyini doğma xalqın taleyi ilə bağlayan N.Nərimanovun axtarışlarla dolu mənalı tələbəlik həyatı ilə bizi tanış edir. Şübhəsiz, N.Nərimanovun xatirə dəftəri onun məfkurəvi və mənəvi inkişafının ilk qaynaqlarını öyrənmək cəhətdən faydalıdır.

(davamı növbəti saylarımızda)